

A R X I U
M U N I C I P A L
.....DE.....
B A R C E L O N A

Dones de Sant Andreu Itineraris històrics

Isabel Segura Soriano

Ajuntament de Barcelona

Dones de Sant Andreu

Itineraris històrics

A R X I U
M U N I C I P A L
.....D E.....
B A R C E L O N A

Ajuntament de Barcelona

Isabel Segura Soriano

Autora:

Isabel Segura Soriano

Han participat en la recerca de material i en la preparació de l'obra:

Paqui Acedo
Rosa Alexandre
Aurora Arpa
Pepa Batalla
Rosa Batet
Pietat Bayona
Montserrat Castell
Ma.Teresa De Blas
Maria Estrany
Elena Garcia Fernández
Josefina García
Angels Grases Mullerachs
Amèlia Hernández
Josefa Ibàñez
Paqui Jiménez
Magda Juvé
Anna Marquès
Carme Martínez
Matilde Martínez
Helena Matthews
Pepita Mir
Núria Monrós Grases
Pilar Mora
Isabel Ordi
Margarita Riera
Trini Roca Comaposada
Vicenta Rodríguez
Isabel Roig Fransitorra
Paulina Torres
Àngels Urbaneja
Vicenta Vadillo
Justa Zafra

Edició:

Ajuntament de Barcelona. Arxiu Municipal i Districte de Sant Andreu.
Barcelona, octubre de 2001

Col·labora:

CIRD (Centre d'Informació i Recursos de la Dona)

Coordinadors de l'edició:

Núria Postico
Joana Luna

Disseny gràfic:

Palli: Disseny i Comunicació

Correcció lingüística:

Centre de Normalització Lingüística de Barcelona. Delegació de Sant Andreu

© Ajuntament de Barcelona

Fotografia coberta:

Pepa Batalla

Impressió:

Imatge i Producció Editorial

Dipòsit legal:

ISBN

Presentació

Us presentem el primer títol d'una nova col·lecció: els Quaderns de l'Arxiu Municipal del Districte de Sant Andreu. Des de la creació del Consell Assessor de l'Arxiu, el desembre de l'any 2000, ens marcàrem com a objectiu la publicació del quadern número 1 d'aquesta col·lecció, ara un cop aconseguida aquesta fita esperem que puguem anar publicant-ne d'altres.

Amb aquestes publicacions l'Arxiu Municipal vol donar a conèixer a tots els ciutadans i ciutadanes el passat i present dels barris i la gent que conformen aquest districte.

Sota el títol Les dones en els moviments urbans s'aixopluga un projecte de ciutat amb la voluntat de reivindicar el paper de la dona en la història dels barris, a través d'imatges fotogràfiques procedents principalment dels seus àlbums familiars, i que han estat completades amb imatges de diferents arxius i en especial dels arxius de districte.

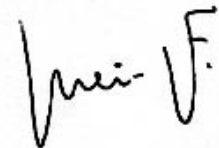
La historiadora Isabel Segura, que ja ha publicat treballs com aquest em d'altres districtes, amb una acurada metodologia de treball, s'ha encarregat de coordinar la recollida, selecció i documentació de les imatges reunint un grup de dones, que han esdevingut historiadores del seu passat.

El Centre d'Informació i Recursos per a les Dones, els Serveis Personals i l'Arxiu del Districte han col·laborat en aquesta experiència, que ha culminat en la publicació que teniu a les mans.

La lectura d'aquest volum us endinsarà en l'activitat de les dones de Sant Andreu des de finals del segle passat fins a l'arribada de la democràcia, una participació que sempre ha existit però que poques vegades ha estat mostrada en la seva magnitud real. Estem segurs que aquest llibre us ajudarà a conèixer millor, el treball, les lluites, i les esperances de les dones que al llarg d'aquest període i fins avui han anat construint la realitat del nostre districte.

Eugeni Forradellas i Bombardó
President del Consell del Districte

Ferran Julián i González
Regidor del Districte

"Es la historia, toda la historia humana que se podría titular "historia de la esperanza" en busca de su argumento....la experiencia personal está implicada en la experiencia histórica; no cabe queriendo ser íntegramente personal sustraerse a ella. Mientras se crea que es elegible apurar la personal experiencia o darse a la historia, la vida o más precisamente, lo humano de la vida, quedará escindido como en dos bloques de tiempo separado"

María Zambrano

"Delirio, esperanza y razón".

Nueva Revista Cubana. La Habana, 1959.

Índex

9	Espai d'origen
33	Els treballs i els seus espais
	El treball domèstic
	El treball remunerat
79	Espai polític
103	Nomenclàtor
109	Bibliografia

“La ciutat és una memòria organitzada.
Les dones són les oblidades de la història”
Hannah Arendt

Espai d'origen

Espai d'origen

La memòria de la ciutat no és única; ha d'acollir la diversitat d'experiències dels grups que hi habiten.

Aquest llibre s'inciu en la voluntat de mostrar experiències diverses. Hem intentat reconstruir alguns itineraris de dones de Sant Andreu i ho hem fet a partir dels àlbums de fotografies familiars.

Els àlbums de fotografies familiars han estat recopilats i classificats pacientment per les dones, que s'han convertit en historiadores de

l'esdevenir del col·lectiu familiar. La seqüència de fotografies que inclouen els àlbums contenen històries. Aquesta narració gràfica sovint es complementa amb una narració oral amb veu femenina, la de la mare, l'àvia o... i, en el nostre cas, la de les dones que han participat en l'elaboració d'aquest llibre, amb les seves fotos, amb les seves veus, amb els seus textos.

Entre totes, hem fet una nova selecció d'imatges, una nova classificació-narració, a la qual hem afegit altres imatges dels arxius públics -

Festa de carrer el 1916.
Foto Arxiu Municipal
del Districte de Sant Andreu

Arxiu Municipal del Districte- o bé imatges aparegudes en premsa, i també la d'algunes fotògrafs i fotògrafs professionals que ens han il·lustrat algun episodi que havíem viscut, però del qual no teníem imatges. Les imatges pretenen contextualitzar l'experiència individual en la col·lectiva i, per tant, crear una nova narració que no intenta explicar-ho tot, ni molt menys, tan sols alguns episodis, algunes experiències viscudes en un territori concret, el de Sant Andreu.

Hem dividit el llibre en tres apartats: l'espai d'origen, els treballs i els seus espais i l'espai polític. En un darrer apartat incloem l'anàlisi dels noms de dones que apareixen en el nomenclàtor de Sant Andreu.

Dels camps als cubs

El paisatge de Sant Andreu en l'etapa medieval el podem dibuixar com una combinació d'horts i vinyes, amb masos dispersos i un conjunt tram de carrers i cases seguint el Rec Comtal. El paisatge, actualment limitat i esquarterat per infraestructures viàries i ferroviàries, combina el tram dels carrers amb habitatges de més o menys altura, els cubs quadrats o les formes rectangulars de les antigues instal·lacions i de les actuals naus dels polígons comercials o industrials, i les places.

Entre una imatge i l'altra ha passat el temps, han canviat les activitats, els espais on es realitzaven i la forma d'habitar-los.

Però, tomem enrere. El mas era l'element constructiu que esquitxava el continu dels horts i camps. En el sistema d'explotació agrària, el mas -constituït per una casa de camp, la masia, amb les terres de conreu adscrites- era una unitat de producció, de reproducció i de consum. Totes les persones del grup familiar hi col·laboraven

en l'obtenció de recursos tot i que hi havia una certa especialització per sexes en els treballs. Els homes eren els responsables de l'explotació dels camps però, en el moment de màxima activitat, com ara el de la collita, les dones del col·lectiu familiar també hi participaven. Les dones a més a més, tenien al seu càrrec l'aviram, element que ajudava a completar els recursos de les minses economies de subsistència, l'horta, amb productes bàsics per a la subsistència quotidiana, i la responsabilitat domèstica de recol·lectar els aliments, transformar-los, conservar-los, cuinar-los i servir-los, netejar, teixir per a ús de les persones del grup familiar, com també tenir-ne cura de la salut física i emocional i un llarg, llarguíssim i reiteratiu regitzell de coses.

L'agricultura de regadiu va tenir molta importància a Sant Andreu i es desenvolupà gràcies a l'existència del Rec Comtal. Els productes agrícoles eren destinats al consum de la població i, posteriorment, l'excedent anava destinat als mercats de Barcelona. El cànem també va ser-hi molt conreat a partir de l'increment de la demanda del mercat naval, tal com ho recorda el nom d'un carrer actual de Sant Andreu.

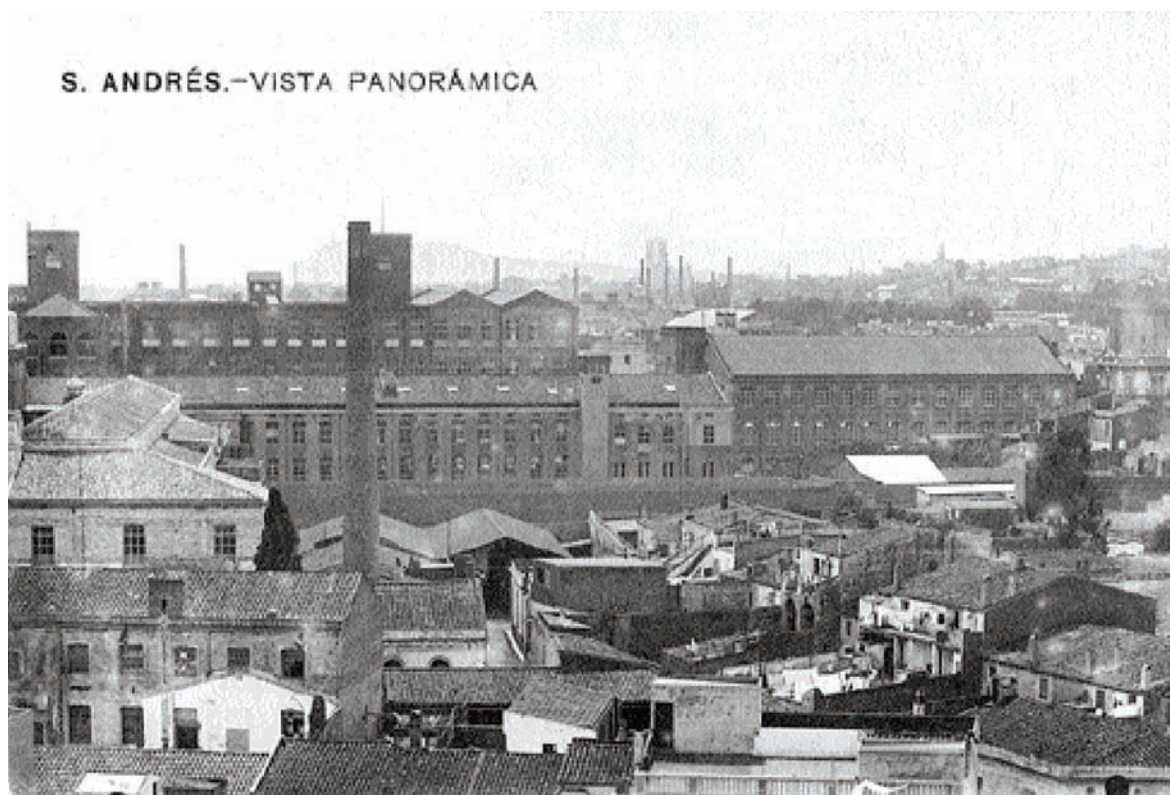
En les economies de subsistència, els treballs de les dones, els homes i les criatures eren absolutament imprescindibles per a la supervivència del col·lectiu i sovint calia, per completar els ingressos, dedicar una part de l'any a activitats no relacionades directament amb l'agricultura, com ara filar i teixir per altri. Així doncs, algunes pageses i pagesos de Sant Andreu també exercien de teixidores i teixidors a casa seva.

Primers símptomes de canvi en el paisatge

Amb el pas dels anys el paisatge es transformà. Un dels signes més visibles de la transformació del paisatge va ser l'aparició de les grans naus

Habitatges i instal·lacions
fabrils a Sant Andreu,
anys vint.

Foto Arxiu Municipal
del Districte de Sant Andreu

industrials que s'instal·laren a Sant Andreu a partir del segon terç del segle XIX. El 1839 Ferran Puig va instal·lar-hi la fàbrica del Vapor del Fil; entre 1835 i 1840 es va construir l'Algodonera, coneguda popularment com el Vapor del Rec, propietat de Mas i Esteve. Aquesta fàbrica està en l'origen del que després de diversos canvis de titularitat i d'annexions va ser una de les indústries tèxtils més importants de Barcelona, la Fabra i Coats, que el 1915 tenia 1.500 treballadores i treballadors. Anteriorment, el 1852 Marian Puig havia creat la indústria tèxtil que, posteriorment, va ser adquirida per la Societé Lainière Barcelonaise, al carrer Virgili. La major part de les fàbriques de Sant Andreu,

durant el segle XIX i primers anys del XX, van ser tèxtils, i en aquest sector, la mà d'obra era fonamentalment femenina. Així doncs, des dels inicis de la revolució industrial, la dona s'incorporà al treball assalariat a les fàbriques. Sant Andreu no va ser-ne una excepció. El mateix passava a Barcelona i pobles de la rodalia, on en alguns sectors, com el filat i el teixit, el percentatge de mà d'obra femenina era aproximadament del 75%.

Les fàbriques com a focus d'urbanització

La instal·lació de fàbriques en alguns barris del districte, des de mitjans del segle XIX, va actuar

Una de les primeres cases
la Trinitat.

*Arxiu Grup de dones
de la Trinitat*

com a focus d'atracció de població que, provinent de zones de la ruralia catalana i de la resta de l'Estat, arribaren a ciutat amb l'esperança de trobar-hi feina.

El creixement de la població de Sant Andreu va ser espectacular. L'any 1845 hi havia 4.350 habitants; quinze anys després, pràcticament s'havia triplicat, ja eren 11.065 persones, i al tombant del nou segle, el 1900, els habitants arribaren als 18.217. Montserrat Castells i Montoliu, treballadora de

Fabra i Coats, ens parla dels orígens de la seva família: "Vaig néixer l'any 1935 al carrer Servet, 85 de Sant Andreu. Filla de mare valenciana, que va venir al barri a l'edat de cinc anys, i de pare andreuenc, molt conegut al barri, ja que era compositor de sardanes (mestre Castells) i subdirector de l'Orfeó l'Eco de Catalunya, també del barri."

La mare de la Montserrat era una emigrant i el cronista de Sant Andreu, Joan Clapés, ens expli-

ca les causes, l'origen, d'aquesta emigració: "A l'ésser a la segona meitat del segle XIX, varen començar a introduir-se els telers mecànics... La instal·lació de telers mecànics anava augmentant d'una manera progressiva, havent-hi necessitat a cada entrada de telers de nous obrers forasters per a posar-los en marxa, ja que els d'aquí tots ja estaven col·locats"

Àvia i nét a l'era trillant el blat, a un poble de Guadalajara.

Foto arxiu Matilde Martínez

Canvis en la geografia sentimental

Procedent de la ruralia catalana, Magda Juvé, de l'Associació Palas Atenea, i participant del grup de

treball que ha elaborat aquest llibre ens explica: "-Vaig néixer a Bellver de Cerdanya, el maig de 1943. El meu pare tenia una serradora i la meva mare sempre es va ocupar de les feines de casa, incloent-hi el criar conills i gallines per al consum familiar, rentar al rec a l'hivern, perquè l'aigua al gelar-se ens hauria trencat el safareig..."

"Casa meva -continua la Magda- era una serradora i vivíem a uns 2 km del poble. Els meus pares, i sobretot la meva mare, que havia nascut i crescut al poble, pensava que per a nosaltres "pobrets" això era un inconvenient, però realment no era així. Nosaltres, els grans -quan érem petits- en gaudíem de viure "al camp", de tenir

molts prats per jugar, córrer, lliscar amb trineus, que en feia el meu pare, a l'hivern, veure les nevades ben vistes, no com a Bellver que les cases no les deixaven veure... Clar que també hi havia algun inconvenient; les caminades gelades de l'hivern a l'anar i venir de col·legi, la por si se'ns feia fosc abans del previst... "

Feia temps que la Magda intentava convèncer als seus pares que la deixessin anar a treballar a Barcelona, però "és clar, a Barcelona hi havia molts perills; llavors jo tenia 20 anys. El més petit dels meus germans grans, que havia començat a estudiar al seminari de la Seu, va decidir que no tenia prou vocació i ho va deixar córrer. A Bellver no hi havia gaire cosa a fer -la serradora de casa no s'havia actualitzat i no tenia massa expectatives- i els meus pares van decidir-se a donar-nos permís per venir a Barcelona."

El seu itinerari vital els primers anys d'estada a Barcelona transcorren en una residència de monges, després va compartir pis amb unes companyes, i una casa particular regentada per una "senyora amabilíssima", situada al passeig de Gràcia cantonada Mallorca i després, "quan vaig tenir uns 30 anys em vaig comprar un mini piset que vaig compartir amb un dels meus germans quan va venir a estudiar a Barcelona".

Procedent d'altres contrades, però amb l'experiència d'haver abandonat paisatges quotidians, Matilde Martínez, de l'Associació Caliu Congrés, una altra de les dones participants en aquest llibre, escriu: "Soy Matilde Martínez nací en el 42 en plena posguerra, en un pequeño pueblo de Guadalajara en un valle muy bonito donde nace un pequeño río de aguas cristalinas, rodeado de montañas. Mi infancia fue feliz junto a mis hermanos. Somos tres disfrutando de las pequeñas cosas y careciendo de otras muchas pero con el amor de la familia. Desde muy pequeña ayudaba a mi madre en las tareas de la casa, y con los animales, pues mis padres trabajaban en el campo

de sol a sol. Cuando mi padre podía ganar algún jornal era mi madre la que estaba todo el día en el campo, había que aprovechar cualquier ocasión para traer un poco de dinero a casa. Lo que sí quiero agradecer a mis padres es que lo primero era el colegio y el trabajo era fuera del horario escolar".

L'emigració també va ser cosa de dones

Sovint s'ha explicat l'emigració com un fet que afectà sobretot els homes. Però escriptors del segle passat, com ara Dolors Monserdà, plasmen literàriament, en el seu conte *Vulgaritats*, l'emigració de les dones joves, de mitjan segle XIX, cap a ciutat per la impossibilitat de subsistir en els seus llocs d'origen:

"Al poble no hi ha fàbriques i les collites van malament. Unes vegades és l'eixut que resseca fins les arrels; altres, els aiguats que neguen, que arrasen; altres, malures inconegudes que, quan no maten la flor, corquen el fruit... I el Govern ha de cobrar, i quan no cobra, pren. I a la casa ha de menjar l'avi, que ja no guanya; i mengen l'hereu i la nora, i set boquetes petites que no saben mai lo que és desganada; i l'Assumpta té dotze anys; i la noia de cal Negre, i la de cal Sidro, i la de can Pons, i altres i altres, tan criatures com ella, són a servir a Barcelona; i a la taula hi ha una boca menys, i encara alguna que altra vegada la família rep dos o tres duros, i la noia es vesteix i arracona".

Més recentment, l'antropòloga Clara Parramon, en un estudi que va fer sobre l'emigració a l'Hospitalet a partir de la segona meitat del segle XX, ha comprovat que el fenomen migratori també afectà moltes dones i que en algunes zones de l'Estat espanyol van ser més les dones que no pas els homes els que van fer les maletes i canviaren de paisatge, de localització.

Tal com explicava Dolors Monserdà, el servei

Dona i criatura al carrer conegut popularment com "de los Postes", a la Trinitat.
Foto Grup de dones de la Trinitat

Via Barcino, Trinitat Vella, en els anys seixanta, abans de construir el metro, la piscina i el cinturó.

Foto Grup de dones de la Trinitat

domèstic va ser una estratègia de subsistència per a les dones emigrants al segle XIX, i durant molts anys ho continuà sent al marge del seu lloc d'origen.

Matilde Martínez, a qui ja hem trobat en el nostre recorregut, continua:

"A los 15 años recién cumplidos me vine a Barcelona sola, pues aquí tenía dos tías. Por lo menos tenía a alguien conocido. A los ocho días de estar aquí me pusieron a trabajar en casa de una familia de niñera para dos niños. Entonces me di cuenta de lo que era la libertad. Sólo podía ir a casa de mi familia una vez cada quince días. El sueldo era de doscientas pesetas al mes, en el año 1957. Fueron dos años con mucha añoranza de todo lo que dejé en el pueblo".

Cases

Al creixement natural de la població de Sant Andreu, s'hi afegeix el de les persones nouvingudes procedents d'altres contrades que, si bé en un primer moment s'instal·len a casa d'un parent, amb els anys accediran, amb més o menys facilitats, a un habitatge. El territori agrícola és ocupat progressivament per fàbriques i tallers i també per la construcció d'habitatges, cosa que transforma radicalment el paisatge de Sant Andreu.

Primer són cases unifamiliars; moltes amb una eixida o terreny en la part posterior, construïdes per iniciativa particular. Alguns empresaris de les fàbriques del districte construïran habitatges, de

diverses categories, destinades als treballadors, quadres mitjans i superiors de les seves empreses. Però, el problema de l'habitatge, en termes generals, es deixava a la iniciativa privada.

Al començament del segle XX, algunes persones amb més recursos econòmics, construïen les seves cases amb nous llenguatges arquitectònics, com ara el modernisme.

Una de les primeres iniciatives de les institucions públiques pel que fa a la construcció d'habitatges van ser les cases barates, construïdes el 1929, en un intent de fer habitatge popular construint-ne el màxim nombre amb el menor cost possible.

Els grups de cases barates eren habitatges unifamiliars d'una sola planta, i a l'interior disposaven d'un petit espai lliure que facilitava l'entrada de llum i ventilació.

Carrer Madriguera, a la Trinitat, en la dècada dels seixanta.

Foto Grup de dones de la Trinitat

Piedad Bayona i família al carrer Ausona, en la dècada dels seixanta.

Foto arxiu Piedad Bayona

Els habitatges de dimensions variables (38,01 o 54,32 m²) s'alineen en una trama rectangular, de carrers paral·lels i perpendiculars; es construïren places que, amb situació central dins del barri, pretenien fer la funció de centre i de zona de relació social.

A la ciutat de Barcelona es van construir quatre grups de cases barates, dels quals només queda dempeus el de Bon Pastor.

Els grups de cases barates estaven emplaçats a les perifèries urbanes, enmig de camps o envoltats de fàbriques, sense cap continuïtat amb el teixit urbà, i absolutament aïllats.

Aquest aïllament dificultava les connexions amb els altres barris del districte i amb el centre de la ciutat; eren pràcticament guetos, i aquesta circumstància va ser la que va fer decidir els pares de Trinidad Roca Comaposada a instal·lar-se al barri del Baró de Viver:

"En 1950, cuando todavía se padecían las consecuencias de la posguerra en España, nací en la casa que habitaba mi familia en el barrio del Baró de Viver. El lugar de mi nacimiento no fue casual. Mi padre, Ignacio Roca, que había sido un destacado militante del POUM en Manresa, junto con mi madre, Trinidad Comaposada y su hermano Jordi, conocieron la amarga aventura del exilio. Mi padre estuvo internado en el campo de concentración francés de Le Vemet, del que consiguió fugarse para reunirse con la familia, que había ido a buscarlo. Tras el clandestino regreso de la familia a Catalunya y después de estar en tránsito por varios domicilios, en 1949 decidieron que las Casas Baratas de Baró de Viver podían ser el sitio ideal donde pasar desapercibidos".

Criatures del barri de cases Barates del Bon Pastor.

Foto arxiu parroquial

Dona a les cases Barates
del Bon Pastor, construïdes
el 1929.

Foto arxiu parroquial

La Casa Bloc

Amb la mateixa finalitat, però amb uns altres objectius, durant l'etapa republicana el Comissariat de la Casa Obrera de la Generalitat de Catalunya va encarregar el disseny d'un conjunt de 107 habitatges per a classes populars als arquitectes José Luis Sert, Josep Torres Clavé i Joan B. Subirana, situat al bell mig del nucli antic de Sant Andreu al passeig de Torres i Bages 91-105, amb la intenció de posar fi als barris suburbials.

El conjunt havia d'estar dotat de serveis de banys, cooperativa de consum, biblioteca popular, guarderia infantil, club d'obriers, espais lliures per a la pràctica de l'esport, piscina, jardí de criatures i petita piscina infantil. Amb tot, precisava el projecte, no es construiria escola perquè hi havia molt a la vora l'escola municipal Ignasi Iglesias, dirigida, tal com veurem, per Montserrat Roca.

La Guerra Civil ajornà la realització del projecte que, finalment, va ser construït durant el règim franquista, tot i que amb algunes modificacions, i les cases van ser atorgades a policies.

A partir de la dècada dels anys quaranta i, molt especialment a partir dels cinquanta del segle XX, el flux de persones immigrades continuava creixent, procedents de molts punts de la geografia catalana i de l'Estat. El ritme d'arribada, però, no era paral·lel al de la construcció de nous habitatges. Per resoldre-ho es posaren en marxa diverses estratègies a títol individual. Una possibilitat era instal·lar-se a casa d'algun familiar, amic o conegut, rellogar-se a casa d'altres persones o autoconstruir-se una casa, sovint amb una gran precarietat de mitjans, i aquest

Criatures el dia de la
palma davant la Casa Bloc,
any 1957.

Foto arxiu Aurora Arpa

serà l'origen d'alguns dels barris de Sant Andreu.

Una de les primeres actuacions durant el franquisme, per pal·liar la gravíssima manca d'habitatges a Barcelona, va ser la construcció del polígon de Vivendes del Congrés, a partir del 1953. En la imatge podem veure l'enlairament de les cases, que afectà una extensa zona i, en darrer terme, les xemeneies de les fàbriques fumejant.

El promotor de la construcció dels habitatges socials va ser el bisbe de la diòcesi de Barcelona, Gregorio Modrego, el mateix any de la celebració del XXXV Congrés Eucarístic Internacional. El 30 de maig de 1952 es comprà el primer milió de pams quadrats, i posteriorment la resta dels terrenys, fins a les 16,5 hectàrees on havien de construir-se 2.700 habitatges, comerços i equipaments diversos. Els arquitectes van ser Carles Marquès, Antoni Pineda i Josep Soteres.

Àngels Grases Mullerachs, directora gerent de la llibreria de dones de Barcelona Pròleg, va anar a viure a les Vivendes del Congrés l'any 1964, tot-

just acabada de casar i d'haver abandonat la feina que tenia com a secretària a les escoles Laietania: "Tenia vint-i-dos anys quan vaig deixar la feina per atendre el meu marit i futurs fills. Al Congrés van néixer les meves criatures, Núria i Jordi Monrós Grases; millor dit, hi van créixer, perquè, per parir vaig voler tornar al barri de la meva mare, al Guinardó. La Núria la vaig parir a la clínica Quirón i en Jordi a la Seguí".

L'Àngels explica que primer van construir els blocs petits, de planta baixa i quatre pisos, i després va veure com s'enlairaven les torres. Les seves criatures jugaven a la plaçadescampat que hi havia al davant de casa, quan no hi havia partit de futbol. Durant molts anys van intentar de convertir en plaça aquell descampat, fins que finalment ho van aconseguir; però aquesta ja és una altra història que explicarem més endavant: les campanyes pels espais públics.

Quan es van construir les Vivendes del Congrés es va preveure, tal com ja s'havia fet a la Casa Bloc, la instal·lació de serveis i equipament

Obres de Construcció de les Vivendes del Congrés.

Foto Suárez. Arxiu Municipal del Districte de Sant Andreu

Vivendes del Congrés.
Foto Centelles.
*Arxiu Municipal
del Districte de Sant Andreu*

Visita autoritats a les
Vivendes del Congrés.
Arxiu Municipal
del Districte de Sant Andreu

diversos. La proximitat de serveis i equipament evita desplaçaments, facilita la realització de les diverses activitats de la vida quotidiana i contribueix poderosament a donar cohesió al barri i a fomentar l'activitat cívica i cultural. Ambdues actuacions, Casa Bloc i Vivendes del Congrés, s'anticipaven a actuacions posteriors que contrasten molt per la disparitat de criteris, per exemple Bellvitge, a l'Hospitalet. Els habitants i

molt especialment les dones de Bellvitge, un polígon d'habitatges construït en la dècada dels anys seixanta del segle XX, es van haver de mobilitzar, ocupar carrers i enfrontar-se a la policia, per reivindicar la instal·lació d'un forn de pa i d'un mercat. La resposta de les autoritats municipals de l'època va ser: "Bellvitge és un polígon residencial i, per tant, no poden instal·lar-s'hi botigues" i van haver de continuar travessant camps i vies de circulació i caminar una llarga estona fins que, finalment, anys des-

Núria Monrós Grases, el dia de la seva comunió al barri del Congrés. Anys setanta.
Foto Arxiu Àngels Grases Mullerachs.

prés, van aconseguir la instal·lació de serveis al barri.

En l'actual districte de Sant Andreu, hi havia un enclavament que no volem deixar de banda, la presó de dones, instal·lada al barri de la Trinitat el 1954 i posteriorment trasladada a Wad-Ras, al districte de Sant Martí. Un reportatge publicat a la revista *Vindicación Feminista* per Maite Goicoechea i amb fotografies de Pilar Aymerich, el mes de juliol de 1978, es feia ressò dels canvis produïts a la presó des que les monges

Presó de dones
de la Trinitat Vella.
Foto Pilar Aymerich

*Dona a la presó
de la Trinitat Vella.
Foto Pilar Aymerich*

Cruzadas, encarregades de vigilar les dones empresonades, van ser retirades i substituïdes per funcionàries. El títol de l'article era "Una de cal, y otra de rejas" i entrevistaven diverses recluses tan les anomenades polítiques com les socials, que ara compartien espais, després d'haver estat, durant tots els anys precedents, separades físicament en el recinte carcerari. Una de les empresonades comentava:
"Todos se limitan a hacer comparaciones entre lo que era esto antes y después de las Cruzadas. A nosotras eso no nos mola mucho porque

Dona a la cuina de la presó
de la Trinitat Vella.
Foto Pilar Aymerich

seguimos aquí, en la cárcel, y como comprenderás no vamos a hacer propaganda de ella. Mucha reforma y seguimos aquí, que quiéraslo o no es la represión y cada vez entran más mujeres. Y luego está el rollo de la autogestión. De autogestión nada, porque hubiéramos abierto las puertas de la cárcel".

Finalment, Inés, una de les condemnades per haver practicat un avortament, comentava: "Media vida en la cárcel... cuando hoy tantos médicos lo estan haciendo y no son vistos".

Una síntesi dels canvis viscuts a Sant Andreu en el darrers anys ens la dóna Àngels Urbaneja, que ha viscut en el mateix barri i en la mateixa casa durant cinquanta anys:

"Al llarg d'aquests anys he vist molts canvis, propis del que anomenem progrés. Als llocs on hi havia cases es van fer pisos alts i lletjos, que van desdibuixar l'estètica de molts carrers i places i encara més a les rodalies.

"Quan era petita gairebé ens coneixíem tots els

del carrer; en les nits d'estiu sortíem amb una cadireta a la porta de casa a prendre la fresca. Tots érem de classe treballadora: els esdeveniments i els problemes de què es parlava eren gairebé comuns a tothom. Els dies festius acostumàvem a anar al cinema; aleshores n'hi havia molts, a Sant Andreu: l'Atlàntida, el Recreo, l'Odeón, i més tard, el Victòria. Es representava teatre d'aficionats als Lluïsos, la Lira, als Catalanistes..

"Anar al centre era haver d'anar a Barcelona, i ens atabalava l'aldarull de la ciutat, tan sorollós en comparació de la quietut del barri. Tot i els anys que han passat, el centre de Sant Andreu encara té aquell aire entranyable de poble, i molts andreuencs ens tenim vistos o ens coneixem".

"Durant els darrers anys hem pogut veure certes ganes de conservar i adobar el que d'alguna manera havia estat la identitat del barri: cases familiars, places i carrers més cuidats i arreglats, tendència a anar als petits comerços, nous grups de teatre amateur, corals, exposicions... i un sentiment de barri que ens porta a gaudir més que mai de les festes d'aquí. Crec que sentim d'una manera molt viva que som de Sant Andreu".

**Els treballs
i els seus espais**

El treball domèstic

Quan s'explica la història d'una ciutat, en la majoria de casos aquesta es circumscriu a l'escenari de l'espai públic. Poques vegades, molts poques, es traspasa la façana dels carrers per descriure l'evolució de l'espai domèstic i de la seva representació, dels treballs que s'hi fan i de qui els fa, i de les relacions que hi estableixen les persones que l'habiten. Talment com si la història no els esquitxés, com si quedessin al

marge de la vida social i col·lectiva, com si es tractés d'una cèl·lula flotant en l'espai sideral. Hi ha hagut una mena de pacte de silenci que ha desdibuixat la divisió sexual existent en l'espai públic i en el domèstic. Hi ha hagut una mena de pacte de silenci que ha fet invisible el treball de reproducció i les seves múltiples i diverses activitats, tot ignorant qui el feia i les condicions en què es feia i es fa.

Pepa Batalla acompanyant a l'escola el seu fill i els fills d'amigues. S'ajudaven per compaginar l'horari de l'escola i el de la fàbrica. Al fons, Can Mestres o l'Algodonera Canals.
Foto arxiu Pepa Batalla

El treball reproductiu -i no ens referim estrictament a la reproducció biològica- necessari i imprescindible per a la subsistència del col·lectiu familiar i social, tradicionalment realitzat per les dones i també, tradicionalment ignorat, tal com dèiem, ha estructurat la nostra societat, ha organitzat els nostres barris i ciutats, a partir d'un binomi inseparable i indestruïble: treball reproductiu-treball productiu.

Maria Àngeles Duran, en un llibre ja clàssic, *La jornada interminable*, escrivia:

"Aparentemente los conceptos o ideas no son neutrales, inocuos... el proceso de creación y recepción de ideas se produce a través de una cadena de relaciones sociales a las que no es ajeno el poder y el intercambio: con mayor o menor éxito, las palabras luchan por imponerse, por conseguir la aceptación de su modo de nombrar las cosas. También pueden las cosas perder su nombre originario, y pocos economistas saben hoy que la economía u oikonomia fue en su origen el nombre de una buena administración de la casa y de las cosas".

Pepa Batalla a la cuina de casa seva, anys cinquanta.
Foto arxiu Pepa Batalla

Continuant el joc de les paraules amb l'objectiu de desvetllar els conceptes i les idees que s'amaguen al darrere, sense fer-se explícites, han estat precisament diversos col·lectius d'economistes i de sociòlogues les que ens han desvetllat que la utilització que avui dia fem de la paraula treball és restrictiva, ja que només s'associa al treball remunerat. Aquest ús exclou tot el conjunt d'accions quotidianes tendents a reproduir i perpetuar la vida, en les millors condicions possibles, de les persones que conformen el grup familiar.

Pepa Batalla ajudant
a llegir el seu fill.
Foto arxiu Pepa Batalla

En preparar aquest llibre hem volgut fer visibles algunes de les activitats que comporta el treball domèstic a partir de les fotografies que les dones han aportat, imprescindibles per explicar la història i el món en què vivim. Imatges que només trobem en els àlbums familiars, perquè encara preval el criteri de considerar-les irrelevants, intrascendents. I hem volgut començar amb la imatge de Pepa Batalla portant a l'escola el seu fill i els fills d'una amiga que, com ella, a més a més, realitzava un treball remunerat. La Pepa els portava al matí a l'escola i a la tarda els recollia l'amiga, quan ella encara treballava.

"Em dic Pepa i això que escric espero que serveixi, si més no, d'esperança en un futur immediat per a totes les dones que creuen que trencar un matrimoni serà el final de tot."

"Tinc setanta-cinc anys i era una persona molt ben casada. Als 21 anys, després de dos fills perduts, i un en camí, vaig descobrir que a la vida no érem dos, sinó tres, i dos que esperàvem un fill. Vaig aguantar, podeu pensar com, fins al naixement del meu fill, però en veure que les coses no s'arreglaven sinó que anaven més malament per a mi, tenia dos camins: aguantar que em mantin-

guessin com m'aconsellava la meua sogra (perquè els homes sempre tornen a casa) o pensar què faria amb la meua vida. Estimava el meu marit, per això no podia fer "l'omi", així que vaig parlar-hi i quina va ser la meua sorpresa al respondre que per la posició que ell tenia no m'atreviria a marxar."

"Aquest desafiament va ser el que em va donar ànims per marxar (deixo en suspens alguns mesos) ja que no em vaig poder endur res de casa però vaig trobar una habitació i vaig anar a fregar a les Escoles Franceses al matí i a la tarda a tots els pisos que em sortien. Tenia vint-i-cinc anys i vaig tenir la valentia d'anar a trobar un advocat amic del meu marit i, per ajudar-me i per no comprometre's, el seu passant em va orientar, primer mirà com estava registrat el segon fill, ja que en aquells temps no podien reconèixer cap fill fora del matrimoni i en haver-lo reconegut, va cedir (coaccionat) i ja va estar. Em va firmar un document (sense validesa legal, però sí moral) que mai més en la vida em molestaria i em cedia la tutela del nen que era allò que jo volia."

"Què més puc dir? Vaig trobar feina del meu ofici, un trosset de pis a Sant Andreu, començava amb el meu fill una vida meua, treballant dotze hores cada dia i fins ara -que ja sóc gran- mai m'he penedit del pas que vaig fer".

Anant d'excursió
amb la filla.

Foto arxiu Trini Roca

Després o abans de la feina remunerada, la Pepa continuava tenint altres treballs, els domèstics i a la foto la veiem a la cuina de casa seva, en els anys cinquanta. I també amb el seu fill, ajudant-lo a llegir.

L'obligatorietat del treball domèstic per a les dones

En l'imaginari col·lectiu i el discurs dominant, històricament i encara ara podem constatar que les activitats domèstiques han estat qualificades de "naturals". Aquesta "naturalitat", però, s'adscriu a un sexe, el femení, que tenia i té l'obligació de realitzar-les. Qualsevol negativa per part de les dones era una "desviació" de la naturalesa, una aberració, una perversió. S'imposava, doncs, la domesticitat per a les dones, i tot un conjunt de discursos van contribuir a fer versemblant aquesta "naturalitat"; entre d'altres, el religiós,

Ester Roca, banyant-se a la pica de casa seva, a les Cases Barates del Baró de Viver, anys setanta.

Arxiu Trini Roca

l'arquitectònic, l'higienista, el mèdic, el literari... Crides i més crides, provinents d'un ampli ventall de sectors socials, des dels més progressistes fins al més conservadors, intentaren de convèncer les dones que el seu espai era el domèstic i la realització passava únicament pel matrimoni i la maternitat.

Algunes veus dissidents

Amb tot, però, i ja des del segle XIX, hi havia veus discrepants, veus de dones, com la de Concepción Arenal, que té un carrer en el districte de Sant Andreu, la qual cosa ens alegra profundament:

"Es un error grave, y de los más perjudiciales, inculcar a la mujer que su misión única es la de esposa y madre; equivale a decirle que por sí no puede ser nada, y aniquilar en ella su yo moral e intelectual. Lo primero que necesita la mujer es afirmar su personalidad, independiente de su estado, y persuadirse de que, soltera, casada o viuda, tiene deberes que cumplir, derechos que reclamar, dignidad que no depende de nadie, un trabajo que realizar. ¿Por qué no se educa a los hombres para que sean buenos padres?" Bona pregunta, indiscutiblement.

La comtessa de Pardó Bazán, una altra dona amb carrer dedicat a Sant Andreu, escrivia el 15 de març de 1892 a la revista Nuevo Teatro Crítico: "El error fundamental que vicia el criterio común respecto de la criatura del sexo femenino... es el de atribuirle un destino de mera relación, de no considerarla en sí, ni para sí, sino en los otros y para los otros". Poc temps després confessava: "Creo que por mi carácter abierto y expansivo, porque no hago pujitos y alardes de falsa modestia, se me ha formado una leyenda de infatuación y exagerado amor propio".

Per amor o per diners

En la dècada dels anys vuitanta, una pel·lícula, *For love or money* (per amor o per diners), ens desvetllava una altra paradoxa. (La pel·lícula es pot demanar a Drac Màgic)

Des de la revolució industrial, el treball domèstic, absolutament imprescindible per a la pervivència de la humanitat, ja ho hem dit i repetit, va deixar de ser considerat treball. Només van ser considerades com a treball les activitats remunerades. La dicotomia no s'establia en virtut dels tipus de tre-

ball, sinó en virtut de la persona a qui anava destinat. Així, tot un conjunt d'activitats que podem englobar en el genèric de "domèstiques" -comprar, cuinar, rentar, endreçar, cosir, apedaçar, vetllar per la salut física i emocional de les persones del grup familiar, gestionar la relació del grup amb la societat- si anaven destinades al consum del grup familiar, no eren considerades treball; en canvi, si es feien per altri, rebien remuneració i el reconeixement de treball. Tot i que escrivim en passat, en l'actualitat passa exactament el mateix.

Per amor o per diners? La inscripció que hi ha a la fotografia ens ho explica: "A mi estimado Ezequiel su Luisa".
Foto arxiu Palas Atenea

Prou il·lustratiu del que diem és la imatge de la dona que cus a màquina a la foto que reproduïm. En observar-la, una pregunta ens assalta: cus per a ella o per a les persones del seu grup, o bé ho fa a canvi d'un pagament? No ho sabem.

El mite de la "naturalitat" del treball domèstic i de la seva realització per part de les dones no és res més, o és tant, com un conjunt d'habilitats apreses des de la primera infantesa i que es posa de manifest quan les dones fan pública la seva experiència.

Transmisores de coneixement

Aquests coneixements han estat trasmesos de generació en generació de dones i des de petites hem estat ensinistrades per poder-los posar en pràctica. Diria que totes o moltes de nosaltres hem jugat a cuinetes, i també amb ninos o nines als quals apreníem a donar afecte sense esperar-ne res a canvi. Una pràctica sentimental que no espera retorn, donar-se a canvi de res, on el desig ha quedat bandejat, eliminat, sense legitimitat per expressar-se. És un aprenentatge de vida segons les necessitats i els desitjos dels altres.

En les dues imatges que ens ha facilitat Montserrat Castells, reproduïdes a la pàgina següent, veiem les seves criatures jugant a cuinetes. En la primera, la nena està en una posició més activa preparant allò que representa el menjar i, el nen, en un gest afectuós, està en posició de fer-li un petó. En la segona, el nen assegut amb un ganivet a la mà esquerra no sabem si actua en l'acte de menjar allò que abans havia preparat la nena.

El treball domèstic, que inclou tasques de reproducció, execució, gestió, socialització i atenció afectiva, està especialitzat, comporta una fragmentació de multitud de tasques i és complex.

Montserrat Castells donant el menjar a la seva criatura.
Foto arxiu Montserrat Castells

Paradoxes de la cuina, paradoxes de la vida

Gran part d'aquest tipus de treball es fa a les cuines, i amb gran perplexitat constatem que actualment les cuines, en la majoria dels habitatges, són els espais més reduïts. Però no sempre ha estat així; les cuines, des del segle XVIII fins a l'actualitat, han experimentat tota una sèrie de canvis pel que fa a dimensions, introducció de noves fonts energètiques i tecnològiques i també pel que fa a la seva localització. Els canvis que han experimentat les cuines no són aliens

Les criatures de Montserrat
Castells jugant a cuinetes.

*Foto arxiu Montserrat
Castells*

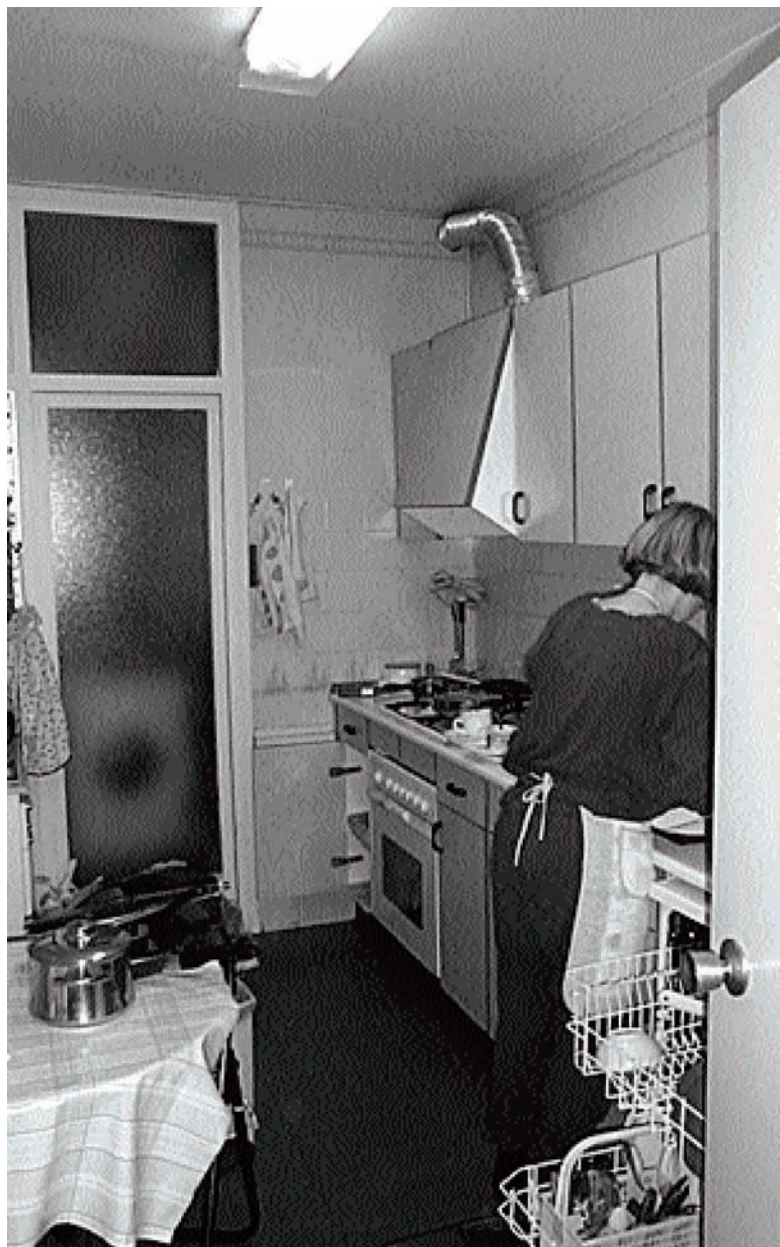
Aprentatge sentimental.

Foto arxiu Montserrat Castells

La filla de Margarita Riera,
aprenentatge de la feminitat.
Foto arxiu Margarita Riera

als canvis socials, tant pel que fa a la tecnificació com al valor social que s'atorga al treball domèstic i a qui el fa.

Les cuines, que en l'etapa preindustrial havien ocupat la centralitat de l'espai domèstic a partir del qual s'estructurava la distribució de les altres dependències, amb el pas del anys perd la centralitat i sovint la veiem en un cul-de-sac. Perd la centralitat i també superfície. De tenir unes generoses dimensions que feia possible que diverses persones hi fessin diverses activitats alhora, passa a convertir-se, en la majoria dels habitatges urbans que ara coneixem, en una tirallonga reduïda a dos metres d'amplada que només permet que hi treballi una persona amb comoditat; dos ja serien una multitud.

És paradoxal que l'estança que acull més treball reproductiu, la cuina, sigui l'element més reduït de l'espai domèstic. Si el discurs hegemònic fa invisible el treball que tradicionalment han fet les dones; el llenguatge arquitectònic el minimitza.

Margarita Riera treballant a la cuina de casa seva al barri de La Sagrera.

Foto arxiu Margarita Riera

Magda Juvé preparant el dinar.
Foto arxiu Magda Juvé

La Casa Bloc i el rols de gènere

El Comissariat de la Casa Obrera de la Generalitat de Catalunya va encarregar, tal com ja hem vist en capítols anteriors, el disseny d'un conjunt de 107 d'habitatges per a classes populars als arquitectes José Luis Sert, Josep Torres Clavé i Joan B. Subirana. Aquest conjunt està

situat al bell mig del nucli antic de Sant Andreu al Passeig de Torrs i Bages 91-105.

Com era l'habitatge dissenyat?

Els habitatges de la Casa Bloc van ser concebuts amb la mínima superfície possible per desenvolupa-

Una dona estenent la roba a la Casa Bloc.

Foto arxiu Aurora Arpa

par les funcions vitals amb les millors condicions de ventilació i assolellament. Cada habitatge constava de dos pisos que es comunicaven per una escala interior. En el primer pis s'instal·lava el menjador, una terrassa, la cuina i el bany, que constava de dutxa, lavabo, vàter i safareig. Al pis superior, hi havia quatre habitacions.

La cuina és de dimensions reduïdes, a tocar del menjador però aïllada, i d'una amplada també molt reduïda, cosa que permet que només hi hagi una persona treballant, una persona que, pel

que transcrivim a continuació, se sobreentén que és la dona. "Dadas las costumbres de la clase obrera de la barriada, no se han proyectado los lavaderos colectivos, que exigen un alejamiento de la mujer de su casa, dificultando el que pueda atender a sus quehaceres". S'assignen unes activitats, rentar la roba, a un sexe, el femení. Són les dones les que rentaran i es "dedicarán a sus quehaceres". La innovació que l'equip d'arquitectes deixava intacte els rols de gènere sense qüestionar-se la divisió sexual del treball. Tampoc no van tenir present que moltes d'aquestes dones

obreres que habitarien les cases dissenyades per ells, probablement realitzaven feines remunerades en altres espais -fàbriques, tallers, comerços, perruqueries,...- o bé feines a casa, per tal de fer possible el salari familiar.

Així doncs, l'espai no és determinant, però, indiscutiblement, quan es construeix, sovint es pensa en un arquetip de qui l'utilitzarà i com l'utilitzarà.

Val la pena comparar aquestes cases amb les que va dissenyar un dels arquitectes de l'equip de la Casa Bloc, Josep Lluís Sert, situada al carrer Muntaner 342-348. Configurada també com a dúplex, a la part baixa de la casa hi ha el l'íving, el despatx i el menjador. En el pis superior, la cuina, envoltada pel dormitori del servei i altres dormitoris. Aquesta planta superior és definida com a zona de descans. El qualificatiu de descans és pràcticament "sarcàstic". ¿Descans per a qui? En l'imaginari de l'arquitecte que dissenya l'espai, hi ha un ésser femení, sigui minyona o no, és a dir, tant si el treball domèstic es fa per "diners" com "per amor". Novament, doncs, el discurs arquitectònic fa invisible un treball, absolutament imprescindible per a la subsistència del grup familiar. Novament, el disseny de l'espai reforça la divisió sexual que impregna i domina la societat.

La casa és clau en l'organització social de l'espai. És on les relacions de gènere i la identitat són negociades, contestades i transformades. La casa és un important lloc de significants ideològics. I les cases s'inscriuen en una ciutat que ahora és plena de significants. Ciutat i projecte de ciutat que també és negociada, contestada i transformada

Els projectes de ciutat

A la revista AC de l'any 1932 apareixia una mena de manifest programàtic sobre com havia de ser

la ciutat moderna, ciutat moderna on s'inscriu el projecte de la Casa Bloc. El manifest afirmava: "La ciudad moderna debe de ser, como ente dotado de vida, un conjunto de órganos ordenados según su función.

"El tráfico realizando la unión de los elementos espaciales de la ciudad, es un medio para sus fines orgánicos".

Aquest manifest opta per una ciutat on les funcions estiguin clarament ordenades i delimitades en zones concretes de l'espai urbà. I classifica les funcions bàsiques en l'habitació, -o lloc de residència-, la producció, el repòs i, com a element de connectivitat entre les diferents zones de la ciutat, el tràfic.

Gran part de la ciutat on avui en dia vivim, excepte els nuclis dels antics pobles ara anexionats a la ciutat i que són l'origen de molts dels seus barris, és hereva d'aquesta idea de ciutat que prengué forma a partir dels anys del desarrollisme i que donà lloc a l'aparició dels polígons industrials, residencials i dels grans centres comercials.

Aquest fet de zonificar la ciutat segons els seus usos obliga la població als desplaçament, del lloc de residència al lloc de treball remunerat, al lloc dels serveis, al lloc de l'oci.... L'increment dels desplaçaments suposa, d'una banda, que els carrers han passat a ser, fonamentalment, espais de circulació de vehicles, públics o privats, i progressivament les persones que caminen han quedat reduïdes als marges, a unes zones sense continuïtat que són les voreres, i recloses en uns pocs, poquíssims espais de lleure, de trobada, de relació. La ciutat, doncs, progressivament ha anat perdent allò que hi era característic com a lloc de trobada i de relació.

Plaça del mercat
de Sant Andreu.

*Foto Arxiu Municipal del
Districte de Sant Andreu*

L'increment dels desplaçaments suposa, d'altra banda, un increment de la despesa econòmica, energètica i de temps i, per tant, dificulta, complica, la realització de la diversitat d'accions quotidianes, sobretot si tenim present que, a més d'una feina remunerada o d'estudi, moltes persones, especialment les dones, han de desplaçar-se per l'espai per fer alguna de les activitats que comporta el treball domèstic, com ara anar a comprar pa, anar al mercat, portar criatures a escola, accedir als serveis sanitaris per necessitat pròpia o per acompanyar persones del col·lectiu familiar que requereixen aten-

cions.

És, doncs, un model de ciutat contestat des de diversos col·lectius que habiten la ciutat, molt especialment les dones. Des de ja fa uns quants anys, diversos col·lectius de dones d'ací, allà, estan plantejant la necessitat de pensar, planificar i dissenyar la ciutat des d'altres perspectives i defensen un model de ciutat que s'adeqüi a les necessitats de la vida quotidiana. Resumint molt, podríem dir que aquesta ciutat a la qual aspirem es caracteritza per les distàncies curtes, és a dir, una ciutat polifuncional, amb barreges d'usos en els territoris concrets, i que doti

Per realitzar algunes de les activitats del treball domèstic cal anar més enllà de les façanes i transitar per l'espai públic. Mercat de Sant Andreu, maig del 1991

Foto Colita

de centralitat els diversos barris de la ciutat.

L'espai no és neutre

Aquesta ciutat desitjada, aquesta ciutat que volem, ha de ser una ciutat segura. En el Congrés de Dones de Barcelona, celebrat el 1999, es constata que les dones tenim una percepció de la seguretat diferent de la que tenen els homes. D'altra banda, la gran majoria dels equips de disseny i planejament estan constituïts per homes.

L'espai no és neutre; pot crear sensació d'inseguretat o, al contrari, de seguretat, de confortabilitat. Un espai pot ser dissuasori de la violència o, al contrari, afavorir-la

Hi ha una connexió clara i directa entre el dis-

seny urbà i la violència contra les dones. El disseny d'algunes places, dels transbordaments del metro, de les parades d'autobús, dels aparcaments, dels passos soterranis, dels vestíbuls, dels ascensors, causen una sensació d'inseguretat que s'incrementa molt més de nit.

La deficient il·luminació, la nul·la o mala visibilitat de la ruta i les zones no urbanitzades són condicions físiques que provoquen sensació d'inseguretat, com també la monofuncionalitat que s'observa en algunes zones de la ciutat.

Amb tot, però, la violència domèstica és la que afecta més dones. Alguns dels col·lectius que van participar en l'elaboració d'aquesta ponència manifestaven que un 50% de les dones amb les quals es relacionen habitualment pateixen maltractaments.

En les conclusions del congrés es proposava:

- Creació i aplicació d'una normativa de seguretat sobre els edificis i els espais públics, tant pel que fa als de nova construcció com als que s'han de remodelar
- Més il·luminació en alguns carrers i a les parades de bus.
- Més punts des d'on poder demanar ajut en cas d'agressions o necessitat d'ajuda
- I, pel que fa a la violència domèstica, caldrà pensar en una nova concepció, compartimentació i distribució dels espais dels habitatges, que no potencii l'assignació de rols

Cal un model de ciutat que s'adeqüi a les necessitats de la vida quotidiana i situï els mercats i d'altres serveis a la vora dels habitatges. Terrenys on es va construir el mercat de Trinitat Vella. Foto X. Casinos Arxiu Municipal del Districte de Sant Andreu

Cartell del Congrés de Dones de Barcelona, celebrat el 1999.
 Arxiu CIRD, Centre d'Informació i Recursos de la Dona, Ajuntament de Barcelona

Ramona Escrivà ensenya al seu nét a fer mandonguilles 1992.
 Foto arxiu Magda Juvé

sexuals.

El treball remunerat

Encara avui en dia es repeteix que la incorporació de les dones al treball remunerat és un fet recent i es nega l'evidència que la incorporació de la dona al treball assalariat arrenca des del mateix moment que apareix la revolució industrial. Aquesta incorporació, però, no l'eximí de la diversitat d'activitats que comporta el treball domèstic i les dones van haver de compaginar els dos treballs, el domèstic i el remunerat, per

fer possible la subsistència del col·lectiu familiar.

És molt recomanable comparar els discursos històrics amb la pròpia experiència per copsar les trampes del discurs. Fent memòria de quina ha estat la trajectòria de les dones de la nostra família, les nostres mares, àvies, tietes... especialment les de les classes populars, veurem que moltes, a més de cuidar-nos, físicament i emocionalment, també van tenir, en un moment o un altre de la seva vida, una feina remunerada. En alguns períodes, algunes van deixar el treball en fàbriques i tallers perquè la legislació els ho prohibia a partir del moment en què es casaven

Laboratori químic-farmacèutics Borrell, Sant Andreu de Palomar.
La incorporació de la dona al treball remunerat afectà molts sectors de producció, des dels inicis de la revolució industrial.
Foto Arxiu Municipal del Districte de Sant Andreu

i continuaren treballant a casa perquè els seus ingressos econòmics eren imprescindibles per a la subsistència del grup familiar. D'altres, ho van abandonar perquè el treball en certs sectors era embrutidor i pesat i no permetia cuidar de criatures i marits i mantenir les llargues i dures jornades laborals. D'altres, malgrat la duresa, van haver de continuar fent-ho. Encara d'altres, el van abandonar per cuidar marit i criatures convençudes que això és el que volien. La sorpresa, per a algunes d'elles va ser formidable quan, molts o pocs anys després, es van haver d'incorporar novament al treball remunerat perquè les certeses ja no n'eren i s'esfondraven de la nit al dia, tot i no voler o no poder-s'ho creure. Allò que es pensaven que era per a tota la vida, el matrimoni i el pacte de manutenció econòmica, s'esquarterava, desapareixia, a causa de separacions o divorcis.

Davant la nova situació, les dones es reincorporen al treball remunerat, però ho fan en les pitjors condicions. Feia anys, molts o pocs, que l'havien abandonat i es trobaven amb uns canvis per als quals no havien estat formades. Amb tot, subsistiren i, novament, el suport de germanes, tietes, àvies i veïnes va ser imprescindible per tirar endavant.

La reincorporació no va ser fàcil i les paradoxes van ser múltiples. Una, l'exercici de la maternitat, ja que malgrat les crides i més crides a la maternitat, ser mare o voler ser mare era i és un gran handicap en el món laboral.

De la maternitat i del treball remunerat

Àngels Grases Mullerachs, que ja havíem trobat en el capítol anterior, es va separar l'any 1977. "Vaig tenir moltes dificultats per trobar feina per estar separada i tenir dues criatures.

Em demanaven certificats de conducta, tot un munt de paperassa. El primer que em preguntaven era si tenia criatures i amb qui les deixava. Els deia que amb la meva germana, la qual cosa era certa. Però, després de tanta negativa, vaig optar per dir que era soltera. Amb això n'hi havia prou; es suposava que una dona soltera no tenia criatures. No només vaig dir mentides, també vaig vestir-me diferent: més ¿moderna? Així vaig aconseguir el que volia: un treball".

El tema continua vigent, ja que, encara a hores d'ara, la maternitat és motiu d'acomiadament. Concretament, un 26,3% de les denúncies presentades per dones davant la Inspecció de Treball a Catalunya entre els anys 1997 i 1999 són per causa d'embaràs o de maternitat. Amb tot, però, es calcula que només un 5 o un 10% de dones ho denuncia.

En el moment que l'Àngels és reincorporà a la feina "la meva germana Adelina va ser un puntal per a la meva estabilitat emocional i la de les meves criatures". També ho van ser les veïnes -continua explicant l'Àngels- especialment la senyora Consuelo, dels baixos primera de la casa on vivia. Li deixava les claus i vigilava si les criatures dormien, les cuidava. Jo treballava a la Gal·la Placídia, en el sector farmacèutic, i no sempre l'horari de la feina coincidia amb l'escolar. Vaig treballar-hi, fins que l'any 1991 decideixo plegar i inicio una nova etapa en la meua vida; creo la llibreria de dones, Pròleg, al carrer Dagueria, vora de la Plaça de Sant Jaume. "Fa deu anys i estic encantada. Estic contenta del que he fet "menos casarme, todo".

Una altra dona que també va esmerçar part de la seva vida en llibres, escrivint-ne i editant-los, va ser Emilia Pardo Bazán, que és recordada en

un dels carrers del districte. La comtessa de Pardo Bazán, l'any 1892 va impulsar i dirigir la Biblioteca de la Mujer on publicà, entre d'altres, *La esclavitud femenina*, de John Stuart Mill, i *La mujer ante el socialismo*, d'August Bebel.

L'acollida no va ser bona i temps després escriu: "Cuando yo fundé la Biblioteca de la Mujer, era mi objeto difundir en España las obras del alto feminismo extranjero... Eran aquellos los tiempos apostólicos de mi interés por la causa. He visto, sin género de duda, que aquí a nadie le preocupan gran cosa tales cuestiones, y a la mujer, aún menos". I continuava: "En vista de lo cual, y no gustando de luchar sin ambiente, he resuelto prestar amplitud a la sección de economía doméstica de dicha Biblioteca, y ya que no es útil hablar de derechos y adelantos femeninos, tratar gratamente de cómo se repara el escabeche de perdices y la bizcochada de almendra".

De l'educació de les nenes

Los tiempos no estaban para bollos; l'analfabetisme de les dones era molt elevat, molt més que el dels homes. N'hi havia poques que sabessin llegir i escriure per què la incorporació de les nenes de les classes populars al treball remunerat es produïa abans que la dels nens. La informació que ens dóna el cens realitzat per Francisco de Zamora, així ho corrobora. Els cens relata que "a Sant Andreu Joseph Vidal de edad 44 años, comerciante y esquilador esta casado con Paula de 31 años y tiene dos hijos llamados Martín de 9 años, que ba a la escuela y Joseph de 5 años, y dos hijas llamadas Francisca de 13 años y Francisca de 10, ambas hilan y hacen medias".

Una de les nenes, de 10 anys, ja treballa, fa mitges amb la seva germana de 13 i fan productes que van destinats al mercat, ja que, si només

fossin per a ús domèstic no quedaria ressenyat. De Paula, la dona, de 31 anys, no en diu res, el que no significa que no fes res. Podem imaginar que tenia la responsabilitat dels treballs domèstics i la cura dels fills a més de col·laborar en les categories de "comerciante i esquilador". Així doncs, en la societat preindustrial el treball de les persones del grup familiar és imprescindible per a la subsistència del col·lectiu.

El text precedent, a més a més, ens dóna informació complementària sobre l'educació per sexes. El nen de 9 anys va a l'escola, la nena de 10 anys no hi va, treballa. Tot i que estem parlant de finals del segle XVIII, aquesta serà una pràctica que trobarem fins ben entrat el segle XX. L'accés a l'educació serà prioritari per als nens, no per a les nenes, un comportament que s'observa en tots els sectors de la societat. La diferent formació farà que arribin amb diferents condicions i aptituds al mercat de treball remunerat i al desenvolupament de les seves capacitats vitals i humanes.

A partir de 1838, en les escoles públiques, a les noies se'ls ensenyava de fer mitja, cosir i alguna altra labor adequada al seu sexe; religió i moral, llegir i escriure, i tot el que fos possible quant a instrucció literària, ens explica el cronista de Sant Andreu, mossèn Clapés.

Segons el mateix informador, la primera escola pública de noies de què tenim notícia és la dirigida per la mestra Bernabé Avinyonet, que s'establí al Casal del Sallí. Ella i la seva germana Sebastiana Avinyonet es van formar a l'Institut de Jesús Maria a Lió, França. Sebastiana va ser fundadora, el 1850, del convent de Sant Andreu dedicat a l'ensenyament de pàrvuls elemental i superior, ampliat amb classes de brodat, piano, llengües, etc.

Classe de planxa a les Escoles Obreres de Jesús Maria, a principis de segle. La formació de les dones era molt restringida un poc de lletra, cosir, planxar i brodar, un bagatge deficient per a incorporar-se al món laboral. Foto del llibre de Pere Mañà i Puig Records Gràfics de Sant Andreu de Palomar

D'altres institucions religioses que s'hi establien van ser les Germanes Dominiques, les religioses de la Sagrada Família. Maria Anna Janer, va ser-hi directora de la Congregació, i s'establiren a la Casa Asil de Sant Andreu, on s'hi fundà un col·legi d'ensenyança graduada. Les escoles de l'Ateneu Obrer sempre van ser molt concorregudes; el Centre Popular Catalanista hi establí una escola nocturna el 1908 amb classes de dibuix lineal i artístic, comerç, francès i química industrial.

El mateix Clapés cita les escoles de Teresa Aulet de Maria Porta, la dirigida per Pilar Elias, la dirigida per Antònia Aldape i encara una altra dirigida per la Sra. Padern.

Les escoles, que tenien més clientela femenina

eren aquelles que ensenyaven costura, ja que el tèxtil serà un mitjà de subsistència per a les dones del segle XX, com ja ho havia estat a l'etapa medieval. L'any 1902, Mercè Rovira Aliberch establí al barri de Sant Andreu una acadèmia de tall i confecció, amb l'objectiu d'ensenyar a les dones una professió que les capacités per guanyar-se la vida.

Aquestes escoles o acadèmies van tenir una llarga vida, ja que, d'una banda, tal com ja hem dit, capacitaven les dones per exercir un ofici i també les preparava per fer vestits, camises, estovalles... per a ús propi o per a les persones del grup familiar.

Anys a venir, d'altres dones entraren en empreses de confecció o moda com una via per aprendre un ofici. Vicenta Vadillo, emigrada a

Barcelona, explica: "A los doce años, empecé a trabajar en Costuras Pertegaz, en la Diagonal. Mi madre, que también era sastresa, me puso a trabajar en Pertegaz para que aprendiera el oficio pero como me pasaba el día en la calle más que en el taller, al poco tiempo me sacó, y a los catorce pasé a trabajar en Tejidos Vidal, situado en la calle Espronceda, en el barrio de San Martín de Provensals, donde residía con mi familia".

Continuant l'educació de les nenes, la innovació pedagògica s'establí al districte amb Montserrat Roca i Baltà, que va ser la directora de l'escola pública Ignasi Iglesias a partir de 1931. Una plaça de Sant Andreu posa en relleu el seu pas pel districte.

Serveis per fer compatible maternitat i treball remunerat

La renovació pedagògica a Catalunya iniciada en les primeres dècades del segle XX és en gran part obra de dones. Rosa Sensat, Anna Rubiés, Margarita Comas, Leonor Serrano i Montserrat Roca en són tan sols alguns noms. Per a moltes d'elles la innovació pedagògica passava per dotar les criatures de coneixements per entendre el món que els envoltava i dotar-les d'habilitats per guanyar-se la vida, especialment les nenes que molt sovint es veien obligades a abandonar els estudis per tenir cura de germans petits. D'aquí ve la insistència en la creació d'escoles de pàrvuls i maternals que, a més dels avantatges que tenia per a les criatures, facilitava les activitats de les dones amb responsabilitats familiars i permetia

Classe de "corte" a les Escuelas Obreres de Jesús María, a principis de segle. Foto del llibre de Pere Mañà i Puig Records Gràfics de Sant Andreu de Palomar

